

Analysis of Different Types of Psychological Conflicts in Attar's Prespective and the Way of Dealing with them

Marjan Sharifi¹ | Amir Hossien Madani^{2*}

1. PhD student of Persian language and literature, Kashan University, Kashan, Iran. E-mail: m.shrifi@grad.kashanu.ac.ir
2. Corresponding Author. Associate Professor of Persian Language and Literature. Kashan University, Kashan, Iran. E-mail: m.madani@kashanu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 07 September 2023

Received in revised form:
22 November 2023

Accepted: 10 October
2023

Keywords:

Attar Neishâbüri,
Different conflicts,
Interpersonal conflicts,
Social conflicts,
Intrapersonal conflicts.

ABSTRACT

In psychology, divergent conflicts are among the critical motives for mental and neurosis disorders. Psychologists have attempted to provide solutions for these conflicts by introducing them, in order to reduce mental disorders in society. One of the subjects of controversies with respect to the confounds of psychology in Attar's writings considering his mystical viewpoints, is the various kinds of conflicts and their solutions. Since Attar uses a very plain and simple language in his writings and many stories and anecdotes for introducing important mystical topics, it is important to analyze his writings through this point of view in order to explain psychological ideas alongside mystical ones and use that to improve the mental health within the society. This study tries to explain Attar's viewpoint and solutions, which are mentioned in his four Mathnavis, about three conflict types of interpersonal, social, and intrapersonal using a descriptive-analytical approach. As it appears, Attar has presented approaches for resolving conflicts. These solutions are sometimes in accordance with psychological solutions and sometimes in contradiction with them. Nevertheless, they can be used to reduce the existing conflicts and their outcomes. Among the most important solutions mentioned by Attar for removing or overcoming conflicts are using communication, allegory and anecdotes, kind language, recognition and explaining the problem, submission and compromising, objecting and criticizing the society, criticizing rulers through poems, humor and stories, and fighting the inner human urges to resolve the issues.

Cite this article: Madani, A.H., Sharifi, M. (2024). Analysis of Different Types of Psychological Conflicts in Attar's Prespective and the Way of Dealing with them. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (2), 83-107.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltp.2023.9590.1187>

Publisher: Razi University

Extended Abstract

Introduction:

The similarity between mysticism and psychology has always been a popular topic among scholars. Since both of these subjects are about human psyche and mind, they can have quite a lot of points in common. Although in the beginning, psychology was more about studying mental illnesses rather than mental health and did not have much connection with religion and human spirit, but over time an increasing number of psychologists have paid attention to religion and human spirit in their researches and realized the perfection and changeability of humans. Psychologists have also considered the human connections with other members of the society and find the reason for many mental illnesses in the interpersonal relation of a human being with him or herself as well as his or her relation with the society.

In mystical literature, much attention has been paid to human spirit. Mystics have always considered this world to be a facade that is free of any value or worth. Instead, they have often talked about human spirit and have tried to lead their readers to make use of their self-knowledge and theology (gaining knowledge about God). Among them, Attar is one of those mystics who shows mental and ideological worldviews in her poems. He talks about many spiritual factors in humans and tries to convey his meanings using stories and anecdotes. He also pays a lot of attention to humans' relation with the society and other people. Because of this, many of the conflicts mentioned in the works of psychologists can be found in Attar's writings with considerable results. In this study, the authors struggled to answer two main questions. First, what are the most common internal and external conflicts and struggles? Second, how can we solve them?

Materials and Methods:

This research first tries to study the four books of Attar, and then to analyze different conflicts and how to resolve them, using an analytical descriptive method. In the end, it tries to compare and analyze Attar's views and ideas with psychology.

Results and Discussion:

Conflict in psychology:

From a psychological point of view, conflicts are a type of mental pressure and one of the leading reasons that could endanger the mental health of people. Psychologists use the term conflict to talk about situations where a person experiences opposite people, events, goals, behaviors, and tensions at the same time.

Different kinds of conflicts from the point of view of psychology:

From the point of view of psychology, three types of conflicts could cause mental illnesses: A. Interpersonal conflicts. B. conflict between a person and the society. C. intrapersonal conflicts.

1. Interpersonal conflicts:

Interpersonal conflicts are the type of conflict that occur between two people because of different personal beliefs and preferences. This type of conflict often causes, anger, violence, and unsatisfaction. Psychology offers different solutions for resolving these conflicts. One of the most important solutions is peaceful conversation to achieve agreement. Attar, uses anecdotes and conversations to convey meanings. In some of his stories he presents his meaning through a dialogue between two people which in a way shows interpersonal conflicts. Another clear example of interpersonal conflict is the conversations between Hodhod and other birds in Manteq al-Teyr.

2. Conflicts between a person and society:

From the perspective of psychology, this type of conflict usually occurs over the values of the ruler of the society. In this situation, a group of people believe that their values are in conflict with the values of society. This trembles the mental security of the person. The conflict between the values of a person and society is one of the reasons behind the decline of mental health. If these conflicts are too deep, they could cause tension, anxiety, and depression. The conflicts between a person and society are shown in two ways in the works of Attar: 1. Criticizing rulers and politicians. 2. Criticizing moral and social issues common in the society. Through anecdotes, the poet criticizes common moral and social issues in the society of his time or the behaviors of the rules, kings, and authorities with sarcasm and humiliation.

3. Intrapersonal conflicts:

Interpersonal conflicts are considered by psychologists as one of the main reasons behind tensions and mental pressures. They believe that internal processes, such as unresolved conflicts can cause tensions and mental pressures whether individuals are aware of them or not. The issue of intrapersonal conflicts in mysticism is often conveyed through the conflict between Nafs and mind, and heart and soul. Attar, has paid much attention to this subject and has shown fighting against Nafs through many anecdotes and stories. Conflicts between Nafs and mind or heart can be a pull-pull conflict or a pull-push conflict. In many cases, humans have these conflicts because of their inner desires. On the one hand, humans tend to enjoy this world's blessings, on the other hand, the thought of afterlife and achieving perfection is another desirable outcome for which he needs to leave worldly enjoyments. So, humans in life want two outcomes which are in conflict with each other. Achieving one could mean losing the other.

Conclusion:

Through studying the four books of Attar, it can be concluded that he has shown different conflicts in psychology through anecdotes, and that he has directly or indirectly presented solutions for them as well. In order for reducing interpersonal conflicts, he suggests dialogue, problem solving, and adjustments. In the conflicts between a person and the society, he uses madmen and other characters from his stories and addresses the rules, and mischievous men of his society. He tries to convey his criticisms to everyone through the voice of his main characters. In terms of intrapersonal conflicts, the conflicts between Nafs and brain or heart can be of a pull-pull or a pull-push type. He considers defeating Nafs as the only solution to this type of problem which can lead to peace and a healthy mental state. To teach his ideas to his readers in the best possible way, Attar, uses story telling and anecdotes. Conveying such topics through examples, makes them much more effective and understandable. The results of this

research shows that the best way to resolve the conflicts between people and society is dialogue which is accepted today by the global community. Therefore, Attar's works can be used to resolve different conflicts or at the very least reduce them.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تطبیقی انواع تعارض از دیدگاه عطار و روان‌شناسی معاصر

مرجان شریفی^۱ | امیرحسین مدنی^۲*

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه کاشان. کاشان. ایران. رایانامه:

m.shrifi@grad.kashanu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه کاشان. کاشان. ایران. رایانامه:

m.madani@kashanu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹

واژه‌های کلیدی:

انواع تعارض،

تعارضات درون فردی،

تعارضات فرد با جامعه،

تعارضات میان فردی،

عطار نیشابوری،

مثنوی‌های چهارگانه.

مثنوی‌های عطار آثاری است که در قالب حکایت، مطالب مهم عرفانی را به نمایش می‌گذارد. عطار به‌منظور تبیین دیدگاه عرفانی خویش، علاوه بر ارتباط انسان با خدا، به درونیات انسان و همچنین ارتباط میان انسان با دیگر افراد و جامعه نیز می‌پردازد. در روان‌شناسی نیز، این ارتباطات، اهمیت والایی دارد؛ تا آنجا که تعارضات فرد در هریک از موارد مطرح‌شده، از عوامل مهم ایجاد اختلالات روانی و روان‌نژندی به حساب می‌آید. روان‌شناسان با معرفی انواع تعارض، کوشیده‌اند راهکارهایی برای زدودن این گونه تعارضات ارائه دهند تا از این طریق، به کاهش اختلالات روانی در جامعه کمک کنند. یکی از مباحث مهمی که در آثار عطار نیز زیاد به چشم می‌خورد، انواع تعارض و راه‌حل‌های آن است. با توجه به سادگی زبان عطار و استفاده او از حکایات، ضرورت دارد که برای تبیین مباحث روان‌شناختی همسو با مباحث عرفانی، آثار او از این دیدگاه، مورد مطالعه قرار گیرد. نگارندگان در این پژوهش، کوشیده‌اند تا با روش توصیفی-تحلیلی و طرح انواع تعارض میان فردی، فرد با جامعه و درون فردی، دیدگاه عطار را در مثنوی‌های چهارگانه وی تبیین کنند. به نظر می‌رسد عطار، شیوه‌هایی همسو و گاه، متفاوت با روان‌شناسان برای حل تعارضات ارائه کرده‌است که می‌توان از آن‌ها برای کاهش تعارضات بهره برد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که حل مسئله از طریق گفت‌وگو، تمثیل و حکایت، لحن محبت‌آمیز، بازشناسی و تعریف مشکل، تسلیم و سازش، انتقاد از اوضاع جامعه و نقد حاکمان در قالب شعر، طنز و داستان، همچنین مبارزه با هواهای نفسانی از جمله مهم‌ترین راهکارهای عطار برای زدودن یا غلبه بر انواع تعارضات است.

استناد: مدنی، امیرحسین؛ شریفی، مرجان (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی انواع تعارض از دیدگاه عطار و روان‌شناسی معاصر. پژوهشنامه متون ادبی

دوره عراقی، ۵ (۲)، ۸۳-۱۰۷.

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسنده گان.

DOI: <https://doi.org/10.22126/ltip.2023.9590.1187>

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

عطار از عارفانی است که اشعارش، جهان‌بینی فکری و اعتقادی او را به‌طور کامل به نمایش می‌گذارد. او مردی است دیندار که در پرستش خداوند عاشقانه گام برمی‌دارد؛ نه زاهدانه و ریاکارانه! در مسیر عشق، نکته‌یاب و ژرف‌نگر بوده و حقیقت دین را درک کرده‌است (فروزانفر، ۱۳۵۳: ۳۴). در میان آثار عرفانی فارسی، آثار عطار، ساده، بی‌پیرایه و خالی از اظهار فضل و هنر است. او حکایات و تمثیل‌ها را از ادبیات شفاهی مردم گرفته و پس از حمل مفاهیم عرفانی و اخلاقی دوباره به مردم باز گردانیده است (پورنامداریان، ۱۳۸۲: ۲۰۵). در ادبیات عرفانی به درون انسان، توجّه ویژه‌ای شده‌است. عرفا، دنیا و مظاهر آن را بی‌ارزش و فاقد اعتبار دانسته‌اند و به جای آن، به بحث در باب درون انسان پرداخته و تلاش کرده‌اند مخاطبان خویش را به سمت خودشناسی که مقدمه‌ی خداشناسی است، سوق دهند. یکی از بهترین راه‌های آموزش مطالب، به انسان‌ها استفاده از روش قصه‌گویی و بیان حکایت است. عطار برای این که بتواند به بهترین شکل ممکن، مطالب موردنظر خود را به مخاطب خویش آموزش دهد، از این روش، بهره‌ی زیادی برده است. مطرح کردن این گونه مسائل از طریق بیان داستان‌ها و حکایات، موجب تأثیرگذاری و در نتیجه، درک و دریافت بیشتر و بهتر مطالب از سوی مخاطب می‌شود. شیخ در اشعار خود بسیاری از مسائل مربوط به درون انسان را مطرح می‌کند و با زبان قصه و حکایت در تلاش است تا مفهوم موردنظر خویش را تبیین کند. او درعین حال که به درون انسان می‌پردازد، به ارتباط انسان با افراد و جامعه نیز توجه ویژه‌ای دارد؛ بی‌جهت نیست که «شعر عطار نماینده‌ی یکی از مراحل تکامل شعر عرفانی ایران است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۲۰).

تشابهات عرفان و روان‌شناسی همواره یکی از موضوعات مورد علاقه‌ی پژوهشگران بوده است. از آنجاکه موضوع هر دو، درونیات و روح و روان انسان است، این دو مبحث می‌توانند مشابهات زیادی با یکدیگر داشته باشند. اگرچه علم روان‌شناسی در آغاز، بیش از آنکه به مطالعه‌ی سلامت روان پردازد، به بررسی بیماری‌های روانی می‌پرداخت و تا مدت‌ها، مطالعه‌ی استعداد بالقوه‌ی آدمی را برای رسیدن به کمال نادیده می‌گرفت و در نتیجه ارتباط چندانی با دین و معنویت نداشت؛ اما به تدریج شمار روزافزونی از روان‌شناسان، در سیر مطالعاتی خود، به معنویت و دین نیز توجه کردند و به قابلیت کمال و دگرگونی در شخصیت آدمی روی آوردند (شولتس، ۱۳۸۸: ۸). روان‌شناسان انسان‌گرا همچون مازلو، راجرز، فروم، فرانکل و... در میان الگوهای شخصیت سالم به وجود معنویت در انسان‌ها اشاره کرده‌اند. به عنوان مثال

فرانکل، نبود معنا در زندگی را، «روان نژندی» می‌داند (همان: ۱۵۷). برخی دیگر از روان‌شناسان همچون پارگامنت و سلیگمن نیز بر توجه به مسائل معنوی برای پیش‌گیری از اختلالات روانی تأکید کرده‌اند. آن‌ها علاوه بر ابعاد جسمانی، روحی و اجتماعی، اصل معنویت را نیز، مطرح می‌کنند که می‌تواند در اصلاح رفتارهای انسان بسیار تاثیرگذار باشد. به اعتقاد آنان سلامت روانی فرد و جامعه در گرو شناخت صحیح از دین و معنویت پایدار است (رک: قربانی، ۱۳۹۶: ۱۲۰-۱۱۴). سلیگمن می‌گوید: درحالی که ممکن است روان‌شناسی از فضیلت، غفلت کرده باشد، مذهب و فلسفه، قطعاً از آن غفلت نکرده‌است و همگی، این شش فضیلت اساسی را در بر می‌گیرند: «خرد و دانش، شجاعت، محبت و عشق، عدالت و میانه‌روی، معنویت و تعالی». (سلیگمن: ۱۳۸۸: ۴۱) روان‌شناسان علاوه بر درون انسان به ارتباطات او با سایر افراد جامعه نیز توجه داشته و علت بسیاری از تنش‌ها و اختلالات روانی را در ارتباط فرد با خود یا جامعه دانسته‌اند.

عطار در چهار مثنوی مهم خود یعنی: *اسرارنامه*، *الهی‌نامه*، *مصیبت‌نامه* و *منطق‌الطیر*، برای تبیین دیدگاه عرفانی خویش به درون انسان و ارتباط او با افراد و جامعه پرداخته‌است. انواع تعارضات مطرح شده در آثار روان‌شناسان را می‌توان در این آثار جست‌وجو کرد و به نتایج قابل‌توجهی دست یافت. در این پژوهش، نگارندگان کوشیده‌اند که با بررسی مثنوی‌های چهارگانه عطار، به این سؤال اساسی پاسخ دهند که از دیدگاه عطار، اولاً عمده‌ترین تعارضات و کشمکش‌های درونی و برونی کدام است و ثانیاً راه حل و نحوه غلبه بر آن‌ها چیست؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا به بررسی انواع تعارض از دیدگاه روان‌شناسی می‌پردازیم و سپس این مسئله را در مثنوی‌های عطار جست‌وجو و تحلیل می‌کنیم.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در زمینه تشابهات عرفان و روان‌شناسی، همچنین در باب عطار و موضوعات روان‌شناختی در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های زیادی صورت گرفته‌است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: نجفی و همکاران (۱۳۹۴) به بررسی دیدگاه‌های عطار براساس مکتب انسان‌گرایی پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که اگرچه روان‌شناسی انسان‌گرا به توصیف و معرفی انسان کامل می‌پردازد؛ راهکار چندان‌ی برای رسیدن به آن بیان نمی‌کند؛ اما عطار در ضمن معرفی مسیر کمال، راه رسیدن به آن را نیز تبیین می‌کند. عرب‌ها و خراسانی (۱۳۹۶) به بررسی توانمندی‌های انسان از دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌نگر در الهی‌نامه عطار پرداخته، برخی از فضیلت‌های مورد بحث روان‌شناسی مثبت‌نگر را در الهی‌نامه تجزیه و تحلیل کرده‌اند. محمودی و همکاران (۱۳۹۷) به بررسی نه گام روان‌شناختی از دیدگاه روان‌شناسی تحلیلی

یونگ در منطق الطیر عطار پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که گذر از این نه گام‌های روان‌شناختی در گفت‌وگوهای میان مرغان برای ورود به بخش دوم داستان، کاملاً ضروری است. جمالی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «وجوه اشتراک دیدگاه عطار با نظریات روان‌شناسان درباره روش‌های تربیتی»، با مقایسه دیدگاه روان‌شناسانی همچون مزلو، راجرز، دیویی، پیاز، و یگوتسکی و... با نظریات عطار به موارد اشتراک اشاره کرده‌اند. حاجی‌بابایی و حاجی‌آقابابایی (۱۴۰۰) نیز روان‌درمانی وجودی را در منطق الطیر عطار مورد بررسی قرار داده، به نتایج مهمی دست یافته‌اند.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش با شیوه توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. مثنوی‌های عطار از جمله مهم‌ترین آثار در زمینه آموزش مفاهیم عرفانی به حساب می‌آیند و بررسی این گونه آثار به منظور دریافت مفاهیم و اشاعه آن در میان نسل جدید از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۱-۲. تعارض^۱ در روان‌شناسی

از دیدگاه روان‌شناسی، فشارهای روانی و عوامل تنش‌زا، می‌توانند بر سلامت انسان تأثیر بسزایی داشته باشند. فشار روانی می‌تواند موجب هیجان‌های ناخوشایندی نظیر اضطراب، افسردگی یا بیماری‌های جسمانی شود. (اتکینسون و همکاران، ۱۳۸۴: ۴۸۸) تعارض یکی از فشارهای روانی و از عوامل مهمی است که می‌تواند سلامت روانی افراد را به مخاطره بیندازد. روان‌شناسان از اصطلاح تعارض برای نشان‌دادن موقعیت‌هایی استفاده می‌کنند که در آن شخص، رویدادها، اهداف، رفتارها یا تکانه‌های متضاد و مخالف با هم را به صورت همزمان تجربه می‌کند.

۲-۲. انواع تعارض از دیدگاه روان‌شناسی

سیموندز و همکاران، در مورد انواع تعارض چنین می‌گویند: درک چندگانه از تعارض همراه با تغییرات آن از فردی به فرد دیگر، از آسیب‌شناسی به آسیب‌شناس دیگر و از موقعیتی به موقعیت بعدی، چالش‌هایی را برای محققان ایجاد کرده است. آن‌ها تلاش کرده‌اند روش‌های ارزیابی معتبر و قابل‌اعتمادی را به وجود آورند. علاوه بر این چالش‌ها، تعارض نه تنها ممکن است در سطوح درون‌فردی و میان‌فردی خود را نشان دهد؛ بلکه ممکن است بین فرد و جامعه نیز وجود داشته باشد. علاوه بر این، گفته شده که این

اشکال مختلف تعارض همیشه متقابلاً منحصر به فرد نیستند (۲۰۱۵: ۳۵۰). از این دیدگاه می‌توان سه نوع تعارض را دریافت کرد: الف) تعارض میان فردی؛ ب) تعارض فرد با جامعه؛ پ) تعارض درون فردی.

۲-۳. انواع تعارض از دیدگاه عطار

۲-۳-۱. تعارضات میان فردی

تعارضات میان فردی، آن دسته از تعارضاتی است که میان دو شخص به دلیل اختلاف نظر در اعتقادات و تمایلات فردی رخ می‌دهد. این گونه تعارضات اغلب موجب خشم، خشونت و نارضایتی می‌شود. در روان‌شناسی راهکارهای گوناگونی برای حل تعارضات میان فردی ارائه شده است. به عنوان مثال دیدرو و بیرسما راهکارهای زیر را ارائه می‌دهند:

۱. حل مسئله ۲. اجتناب ۳. اعمال زور ۴. تسلیم شدن و سازش کردن (گل‌پرور و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۳)
- میلر و زورادی (G.D.Miller & S.D.Zoradi) نیز، دوره‌ای هفت مرحله‌ای برای کنترل تعارض پیشنهاد کرده‌اند:

۱. بازشناسی مشکل: در این روش درگیران تعارض، شناخت خود را از مشکل افزایش می‌دهند.
۲. تعریف مشکل: شخص زمانی که دیگری درباره مشکل سخن می‌گوید، به درستی گوش کند و بعد از پایان سخن او دیدگاهش را بازگو کند.
۳. پای بندی: درگیران تعارض، همه تلاششان برای حل مشکل و بهبود روابطشان باشد.
۴. بازگویی نکات برجسته رفتارهای خوشایند و ناخوشایند: متعارضان برای حل مسائلشان، رفتارهای خوشایند و ناخوشایند یکدیگر را در حضور هم بازگو کنند؛ بی آن که سخنان جنبه ارزشی و پیش داوری داشته باشد.
۵. گفت و گو: درگیران تعارض، با طرح روشن و صمیمانه دیدگاه‌های متفاوت خود، برای رسیدن به تفاهم تلاش کنند.

۶. پیمان: برای آن که هریک از دوسوی تعارض، عبارت‌ها و رفتارهایی ویژه به کارگیرند تا خشنودی از ارتباط افزایش یابد، یک پیمان هفتگی بسته شود.

۷. پی گیری: پیمان‌ها پی گیری شود و چنانچه نیاز به دگرگونی و بازنگری دارد، به آن عمل شود و درگیران دوباره به اجرای آن پایبند باشند (میلر و زورادی، ۱۹۷۷: ۲۲۹).

عطار در مثنوی‌های خویش، برای تبیین برخی مطالب، از حکایات و گفت‌وگوها، بهره می‌برد و برای درک بهتر مخاطب از یک موضوع، آن را به صورت گفت‌وگویی اختلاف‌آمیز میان دو فرد مطرح می‌کند که در واقع، تعارض میان فردی محسوب می‌شود.

موضوع الهی‌نامه، داستان خلیفه‌ای با شش پسر خویش است که از آن‌ها می‌خواهد آرزوی خود را بیان کنند. فرزندان آرزوهای خود را مطرح می‌کنند و پدر، این درخواست‌ها را نقد و ضمن نقد خود، حکایاتی را نقل می‌کند. مناظرات پدر با پسران خویش، نمونه‌ای کامل از تعارضات میان فردی است. عطار در بیست و دو مقاله، آرزوهای پسران و سوالاتشان را از پدر آورده است. گفت‌وگو با هریک از پسران با حکایتی از پدر پایان می‌پذیرد که می‌تواند نشانه سازگاری و پذیرش باشد.

به عنوان مثال در مقاله نوزدهم، آرزوی پسر ششم، دستیابی به علم کیمیا است. به اعتقاد خلیفه حرص و آرزو غالب شده؛ پس با آوردن حکایاتی در این باب، تلاش می‌کند تا پسر را پند دهد. خلیفه زاده معتقد است که پندهای پدر مفید است؛ اما قانع کننده نیست. نحوه سخن گفتن خلیفه زاده با پدر نیز می‌تواند آموزنده و راهکاری مفید برای حل تعارض باشد: او از پدر تشکر می‌کند و پند او را مفید می‌داند.

پسر گفتش که هر پندم که دادی   به هر پندی مرا بندی گشادی
...سخن‌های تو یکسر سودمند است   بغایت هم مفید و هم بلند است
ولی زانم هوای کیمیا خواست   کزو هم دین و هم دنیا شود راست
(عطار، ۱۳۹۲: ۳۷۰)

مناظرات، در چند مقاله ادامه می‌یابد. پسر از آرزوی خود دفاع کرده و پدر، با آوردن حکایاتی طولانی او را مغلوب خویش می‌گرداند. در نهایت مقاله بیست و دوم با حکایتی از پدر، پایان می‌یابد. پسر تا زمانی که قانع نشده، از آرزوی خود دفاع می‌کند؛ اما در پایان، سکوت می‌کند و این نشانه پایان تعارض از طریق بیان مسئله، حل مسئله از طریق گفت‌وگو و در نهایت سازش پسر است. تمام گفت‌وگوها، به همین منوال سپری می‌گردد و تعارضات از این طریق حل می‌شود.

یکی دیگر از بارزترین نمودهای تعارضات میان فردی، گفت‌وگوهای هدهد با مرغان در منطق‌الطیر است. در آغاز، عطار، رفتاری کاملاً اخلاق گرایانه از خود به نمایش می‌گذارد و با تکریم و تحبیب، هریک از پرندگان را مورد خطاب قرار می‌دهد. او با الهام گرفتن از نام یکی از پیامبران، هر پرنده را

جداگانه به مبارزه با نفس دعوت می‌کند. شروع گفت‌وگو با چنین لحن محبت‌آمیزی، خود می‌تواند راهکاری مناسب برای حل تعارضات باشد. عطار ابتدا از هدهد آغاز می‌کند و در گرامی‌داشت او چنین می‌گوید:

مرحبا ای هدهد هادی شده در حقیقت پیک هر وادی شده
ای به سرحد سبا سیر تو خوش با سلیمان منطق‌الطیر تو خوش
صاحب سرّ سلیمان آمدی از تفاخر تاجور، زان آمدی
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۶۰)

در مورد دیگر پرندگان نیز، از الفاظ تکریم‌کننده استفاده می‌کند: «خه‌خه! ای موسیجه موسی صفت» (همان: بیت ۶۲۱)؛ «مرحبا! ای طوطی طوبی نشین» (همان: ۶۲۷)؛ «خه‌خه! ای کبک خرامان درخرام» (همان: ۶۳۲) و... (رک: همان: ۲۶۲-۲۶۰).

هدهد ابتدا مرغان را به سمت سیمرغ دعوت می‌کند و آن‌گاه که هر یک در پی بهانه‌ای برای رهایی از بار این سفر پرمخاطره است، تلاش می‌کند با نصیحت و گفت‌وگو، راهی برای اقناع مخاطب خویش باز یابد.

داستان هریک از پرندگان، با سخن هدهد و یک حکایت و تمثیل، پایان می‌یابد؛ بدون آن که پرنده مقابل، چیزی بگوید. همین سکوت را می‌توان نشانه سازش دانست و مبنا را بر آن گذاشت که او حرف هدهد را پذیرفته است. از این میان، حکایت بط به‌عنوان نمونه بیان می‌شود. او نماد کسانی است که ادعای کشف و کرامت می‌کنند و همواره در پی شستشوی جامه و پاک نگاه داشتن آن‌اند. (همان: ۱۷۷) او، انس با آب و پاکی جستن دائمی را بهانه‌ای قرار می‌دهد که با هدهد در این مسیر همراهی نکند. این مسئله حجابی می‌شود میان او و رسیدن به معشوق حقیقی. بط، خود را زاهد مرغان معرفی می‌کند و این‌گونه تعارض میان او و هدهد آغاز می‌شود. هدهد با گفت‌وگو و آوردن حکایتی کوتاه، از زبان دیوانه‌ای که می‌گوید: بنیاد تمام دنیا بر آب است بر ناپایداری و بی‌ارزشی دنیا تأکید کرده و بدین طریق او را به این سفر ترغیب می‌کند.

هدهدش گفت: ای به آبی خوش شده گردِ جانت آب چون آتش شده
در میان آب خوش خوابت ببرد قطره‌ای آب آمد و آبت ببرد
(همان: ۲۷۱-۲۷۰)

در قسمتی دیگر، پس از پایان عذرتراشی‌های پرندگان، گفته می‌شود که مرغان با شنیدن سخنان هدهد، به مهتری او و ضعف خویش معترف می‌شوند و می‌پرسند کی به سیمرغ خواهند رسید؟ این مسئله نیز نشانه پذیرفتن سخنان هدهد است؛ اگرچه باز هم دچار تردیدند و دست‌یابی به سیمرغ را دور از توان خویش می‌دانند:

جمله مرغان چو بشنیدند حال   سر به سر کردند از هدهد سؤال
کای سبق برده ز ما در رهبری   ختم کرده بهتری و مهتری
کی رسیم آخر به سیمرغ رفیع؟   گر رسد از ما کسی، باشد بدیع
(همان: ۲۸۰)

هدهد دوباره به سخنرانی می‌پردازد و با آوردن حکایاتی تلاش می‌کند که مرغان را به سمت سیمرغ بکشاند و از این طریق، تردید و دودلی آنان را به یقین تبدیل کند. بالاخره سخنان او در آن‌ها اثر می‌کند و میل رسیدن به سیمرغ در وجودشان پدیدار می‌شود. در اینجا می‌توان گفت که گفت‌وگو و آوردن داستان و حکایت، تا چه حد تأثیرگذار است؛ تعارض میان افراد را از میان برمی‌دارد و به گفته عطار، طرف مقابل را به راه آورد. پرسش آنان از چگونگی انجام کار، نشانه پذیرش حرف‌های هدهد است:

چون همه مرغان شنودند این سخن   نیک پی بردند اسرار کهن
زود پرسیدند کای استاد کار   چون دهیم آخر درین ره داد کار؟
(همان: ۲۸۴)

در نهایت هدهد به آن‌ها پاسخی شایسته می‌دهد و با بیان داستان شیخ صنعان، موفق می‌شود مرغان را با خود همراه کند.

چون شنودند این سخن مرغان همه   آن زمان گفتند ترک جان همه
...عزم ره کردند عزمی بس درست   ره سپردن را باستادند چست
(همان: ۳۰۲)

تعارضات میان‌فردی در مثنوی‌های عطار، بیشتر به‌منظور تشریح مسئله‌ای عرفانی، مطرح می‌شود. معمولاً، یکی از طرفین دعوی، خطاکار است و طرف دیگر، یا در هدایت او می‌کوشد، یا بر او خرده می‌گیرد و شیوه صحیح آن رفتار را بیان می‌کند. سپس طرفِ خاطی، سکوت کرده، عطار، دیدگاه خویش را از زبان انتقادکننده بیان می‌کند. از آنجا به بعد، گفت‌وگو یک طرفه می‌شود و صدایی از

«دیگری» به گوش نمی‌رسد. از سکوت یک طرف دعوا می‌توان به این نتیجه رسید که او سخن طرف مقابل را پذیرفته‌است. پس، انتقادکننده با حل مسئله از طریق گفت‌وگو و اقناع کردن، توانسته است این تعارض را از میان بردارد. یکی از راهکارهای اقناع کردن نیز، «آوردن تمثیل» است تا فرد بهتر بتواند موضوع را درک کند. همچنین طرف مقابل با سکوت و سازش به حل این تعارض کمک کرده‌است. عطار، از میان راهکارهای مطرح شده برای تعارضات میان‌فردی، از راهکارهایی همچون: لحن محبت‌آمیز، تعریف و بازشناسی مشکل، گفت‌وگو، حل مسئله، تسلیم‌شدن و سازش کردن استفاده می‌کند. همچنین برای تسریع حل مسئله از تمثیل و حکایت بهره می‌برد. چنان‌که در منطق‌الطیر مشاهده شد که با بیان حکایت شیخ صنعان، مرغان کاملاً حرف همدرد را پذیرفتند و با او همراه شدند.

بر اساس مرور جامع و وسیعی که پژوهشگران در حوزه تعارض و سبک‌های مدیریت تعارض انجام داده‌اند، مشخص شده که هرگاه افراد، روش‌هایی نظیر: حل مسئله، سازش مبتنی بر شرایط خود و طرف‌های تعامل را در مواجهه با استرس، مشکلات و تعارضات بین‌فردی در پیش می‌گیرند، کمتر به رفتارهای خشونت‌بار روی می‌آورند. (گل‌پرور و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۳) پس می‌توان دریافت که عطار در این حکایات کوتاه به‌صورت عملی، بهترین راهکارهای تعارض میان‌فردی، را به نمایش گذاشته است.

۲-۳-۲. تعارضات فرد با جامعه

از دیدگاه روان‌شناسی تعارضات فرد با جامعه معمولاً بر سر ارزش‌های حاکم بر جامعه رخ می‌دهد. در این حالت، گروهی از افراد احساس می‌کنند که ارزش‌های آنان با ارزش‌های جامعه در تضاد و تقابل است. این امر موجب برهم خوردن امنیت روانی فرد می‌شود. تعارض ارزشی فرد و جامعه یکی از دلایل کاهش سلامت روان است. اگر تعارضات فرد با جامعه عمیق باشد، ممکن است منجر به تنش، اضطراب و یا افسردگی شود (هاتف و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۲۶-۱۲۸). فرد گرفتار تعارض با جامعه معمولاً به‌طور ناخودآگاه دو روش را می‌تواند پیش رو بگیرد:

۱. تغییر ارزش‌ها به سمت ارزش‌های جامعه: یعنی فرد، طبقه‌بندی ارزشی خود را تغییر دهد که با جامعه تعارض کمتری داشته باشد (همان: ۱۲۷). در این صورت باید از ارزش‌های خویش دست بردارد و با ارزش‌های حاکم بر جامعه هماهنگ و به اصطلاح «هم‌رنگ جماعت شود».
۲. دوری از جامعه با پایبندی به ارزش‌های خود: فرد با یقین به اینکه ارزش‌هایش صائب است و به پاس ارزش‌هایش پاداش دریافت می‌کند، منزوی می‌شود و از اجتماع دوری می‌کند. از دیدگاه

روان‌شناسان، نوع انتخاب فرد به قدرت پاداشی است که همراه تشکیل باورها در فرد تقویت شده برمی‌گردد (همان).

عقلاء مجانین را می‌توان نمونه‌ای از افرادی دانست که برای رهایی از تعارض با جامعه، این شیوه را در پیش گرفته‌اند؛ اگرچه آنان نیز به‌طور منفعلانه از جامعه دوری نکرده‌اند. راهکار سومی که در منابع روان‌شناسی مشاهده نشد؛ اما با مطالعه آثار عطار می‌توان به آن دست یافت، انتقاد از جامعه و حاکمان در قالب ادبیات: شعر، داستان و حکایت است که می‌تواند موجب تغییر ارزش‌ها در جامعه شود.

شاعران همواره به‌عنوان رسانه‌های زمانه خویش، بر جامعه تأثیرگذار بوده‌اند. انتقاد از حاکمان و نابسامانی‌های اجتماعی - اخلاقی سبب می‌شود که فرد، گروهی از افراد جامعه را با اندیشه‌های خود همراه کند و از طیف اقلیت خارج شود. همچنین بیان احساسات منفی در قالب شعر، داستان و حکایت می‌تواند از تنش‌ها و فشارهای روانی فرد بکاهد. چنانکه پیش‌تر، در داستان هدهد و مرغان اشاره شد، فردی که در تعارض با جامعه است؛ می‌تواند از طریق گفت‌وگوی تک‌به‌تک با افراد جامعه، در اقناع آنان برای تغییر ارزش‌ها تلاش کند و پس از آن، به‌تدریج گروهی از افراد جامعه را با خود همراه کند. این راهکار نیز می‌تواند به‌عنوان چهارمین راهکار رهایی از تنش ناشی از تعارض فرد با جامعه باشد؛ البته این موارد، در صورتی امکان‌پذیر است که فرد به صحت ارزش‌های خویش یقین داشته و از پشتوانه معنوی نیز، برخوردار باشد.

در داستان مرغان با هدهد نیز در ابتدا تعارضات میان فردی مطرح شده و هدهد با هریک از پرندگان به گفت‌وگو می‌پردازد و تلاش می‌کند هریک را به‌طور جداگانه ارشاد کند. پس از آن‌که تا حدودی توانست آن‌ها را قانع کند، وارد گفت‌وگوی جمعی می‌شود و جامعه پرندگان را مورد خطاب قرار می‌دهد. او تلاش می‌کند تعارض خود را با جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، برطرف نماید. هدهد با جامعه‌ای روبروست که هریک درگیر حجاب‌های ظلمانی و نورانی خویش هستند و از سفر برای رسیدن به سیمرغ سر باز می‌زنند. او در ابتدا تلاش می‌کند افراد جامعه را یک‌به‌یک به سوی سیمرغ نیل دهد و هریک را جداگانه از حجاب‌های خویش آگاه کند. سپس وقتی گروهی را با خود همراه کرد، به ارشاد دسته‌جمعی و حل تعارض با کل جامعه پیش‌رویش، می‌پردازد. این روش نیز یکی از روش‌های کاربردی حل تعارض در جامعه است که فرد ابتدا افراد را به‌صورت مجزا به سازش دعوت کند و سپس وقتی اکثریت، سخنان او را پذیرفتند، به حل تعارض با جامعه بپردازد. پس هنگامی که کسی در گروه یا جامعه‌ای، نظری مخالف جمع دارد و می‌داند که وقتی نظرش را مطرح کند با مخالفت جمعی مواجه

می‌شود؛ به گونه‌ای که توان مقابله با آن‌ها را ندارد، اقدام به حل تعارضات فردی و تک‌به‌تک می‌کند تا بتواند آرام‌آرام جامعه را با خود همراه کند. این مورد نیز می‌تواند پنجمین راهکار برای از میان بردن تعارضات فرد با جامعه باشد که در منابع روان‌شناسی به آن اشاره‌ای نشده است.

در مطالعات روان‌شناسی، راهکارهای ارائه‌شده بیشتر بر حالت منفعلانه تأکید می‌کند و فرد هیچ‌گونه تلاشی برای تغییر جامعه ندارد (همان)؛ اما راهکارهای ارائه‌شده در آثار عطار، پیشنهادات مبارزه‌جویانه و فعال برای تغییر جامعه است. روان‌شناسان بیشتر به حکومت‌ها توصیه می‌کنند که فضای جامعه را به گونه‌ای تنظیم کنند که افراد دچار کمترین میزان تعارض با جامعه باشند. تعارضات فرد با جامعه به دو شیوه در مثنوی‌های عطار به چشم می‌خورد:

الف) نقد حاکمان و بزرگان ب) نقد مسائل اخلاقی و اجتماعی رایج در جامعه

شاعر، از طریق حکایات، مسائل اخلاقی و اجتماعی رایج در جامعه زمان خویش و یا رفتار امرا، پادشاهان، بزرگان را مورد انتقاد قرار می‌دهد و به طعن و تحقیر آن‌ها می‌پردازد. این انتقادات، گاه از زبان دیوانگان و گاه از زبان مردمان عادی همچون: محتسب، زاهد، عارف، پیرمردی عامی، کناس و... مطرح می‌شود.

برخی گمان می‌کنند عطار جرئت اینکه خود، صریحاً به انتقاد پردازد، ندارد و به این دلیل از دیوانگان برای انتقاد استفاده می‌کند؛ چنان که گفته‌اند «عطار نیشابوری این شهادت را نه تنها در مردم عصر خود، بلکه در وجود خویش هم نمی‌بیند و تنها یک نفر است که می‌تواند بی‌ترس و واهمه بر زمان و زمین بتازد و آن هم کسی نیست جز عاقل مجنون!» (سجادی‌راد و ذاکری، ۱۳۹۸: ۳۴۳). این گونه شهادت عطار زیر سوال می‌رود؛ در حالی که هرگز چنین نیست و با بررسی عمیق‌تر، درمی‌یابیم که اگرچه از نظر بسامد، درصد حکایاتی که از زبان دیوانگان مطرح می‌شود، بیشتر است (الهی‌زاده و محقی، ۱۳۹۵: ۱۴۸)؛ اما بسیاری از تندترین انتقادات و سخنان تحقیرآمیز عطار به پادشاهان از زبان مردمان عادی است نه دیوانگان!

در ادامه به بررسی شواهد این موضوع می‌پردازیم. از آنجا که انتقادات از حکام، بزرگان و یا فسادهای اخلاقی - فرهنگی جامعه به دو گونه مطرح می‌شود، شاهد مثال‌ها با دسته‌بندی زیر ارائه می‌شود:

الف) نقد حاکمان، بزرگان و یا نابسامانی‌های اجتماعی از زبان مردمان عادی

به جرأت می‌توان گفت که در هیچ‌یک از آثار ادبیات فارسی تا این حد دهن‌کجی مردمان عادی و عامی به پادشاهان و بزرگان دنیایی مطرح نشده است؛ زیرا این عارف بزرگ، «سلطانی» جز «سلطان حقیقی»

نمی‌شناسد و «شاهی» جز «پادشاه ازلی» نمی‌داند (اشرف‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۶). شاید بتوان گفت وگویی پادشاه با یک فرد را از جمله تعارضات میان‌فردی به حساب آورد؛ اما از آنجا که پادشاهان به‌عنوان طبقه‌ای تأثیرگذار در جامعه شناخته می‌شوند که تمام کم و کیف زندگی مردم و اوضاع اجتماعی یک ملت در چنگ آنان است، به نظر می‌رسد، تحقیرها و قدرت‌ستیزی‌های عطار برای مقابله با ظلم و ستم ناشی از رفتارهای حکومت است تا مقابله فرد با فرد. او پادشاهان و امرای پیش از خود را به‌عنوان نمادی از حکام روزگار خویش معرفی و هرچه در دل دارد، از زبان شخصیت اصلی، نثار حاکم زمانه خویش می‌کند.

در یکی از حکایات مصیبت‌نامه، گفت‌وگوی اصمعی - از ادیبان برجسته عرب - با کناسی آورده شده است که شغل خود را صدها مرتبه برتر از خدمت به بزرگان می‌داند. در اینجا اوج تحقیر بزرگان جامعه از زبان کسی که از دیدگاه مردمان، سخیف‌ترین مشاغل را دارد، به چشم می‌خورد:

اصمعی می‌رفت در راهی سوار دید کناسی شده مشغول کار
 نفس را می‌گفت: «ای نفس نفیس» کردم آزاد از کار خسیس
 ...اصمعی گفتش تو باری این مگوی این سخن اینجا در این مسکین مگوی
 چون تو هستی در نجاست کارگر آنچه باشد در جهان زین خوارتر؟
 گفت باشد خوارتر افتادتم بر در همچون تویی استادتم
 هر که پیش خلق خدمت‌گر بود کار من صد بار ازو بهتر بود
 (عطار، ۱۳۸۸: ۱۵۴)

در حکایتی دیگر، گفت‌وگوی امیرنصر بن احمد سامانی با محتسبی الیاس نام بیان می‌شود. شاید بتوان گفت تحقیر کلامی و عملی امیرنصر، در تاریخ بی‌سابقه است. به‌خصوص که امیر، پادشاهی است که از او به نیک‌نامی یاد شده است. محتسبی باتقوا و دیندار، به سماع و باده‌نوشی مطربان نصر، جسارت می‌ورزد و به مقابله با آن می‌پردازد. نصر فرامی‌خواندش و با تحقیر با او سخن می‌گوید؛ اما نحوه سخن گفتن الیاس با امیر، بسیار قابل توجه است:

گفت: «ای الیاسک شوریده دین!» گفت: «ای نصرک چه افتاده است هین؟»
 گفت: «این حسبت که فرمودت بگو» گفت: «این شاهی ز که بودت بگو»
 گفت: «از امر امیر المؤمنین» گفت: «آن من ز رب العالمین»
 گفت: «گویی می‌نترسی ذره‌ای؟» گفت: «از عالم منم وین ذره‌ای»

(همان: ۲۸۲)

محتسب، امیر را «نصرک» می‌خواند که اوج تحقیر یک پادشاه است. سپس وقتی او می‌گوید حکم من از سوی امیرالمؤمنین است، الیاس کار و کیای خود را به مقامی بالاتر یعنی خداوند نسبت می‌دهد. پس از آن با بی‌باکی بیان می‌کند که هیچ واهمه‌ای از مرگ به دست سلطان ندارد. امیر از او خوشش می‌آید و می‌گوید: از من حاجتی بخواه؛ اما او با آوردن مثالی، بیش از پیش به تحقیر امیر می‌پردازد و با اشاره به غلام سیاهی که در کنار شاه ایستاده، هوشمندانه لب به سخن می‌گشاید:

گفت: «من حاجت ندارم بیش و کم» گفت: «البته باید خواست هم»
 بر کنار حضرت شاه شریف بود استاده غلامی بس ضعیف
 کرد شیخ الیاس سوی او نگاه گفت: «حاجت زوست نه از پادشاه»
 نصر گفتا: «پیش چون من شهریار» زو چه خواهی حاجت آخر شرم دار»
 گفت: «بس من شرم دارم این زمان» کز تو خواهم با خداوند جهان
 (همان: ۲۸۳)

تحقیر امیر، تا آنجا ادامه می‌یابد که امیر با الحاح از محتسب می‌خواهد که درخواستش را بیان کند. او در پاسخ، از امیرنصر می‌خواهد که هجده کری (=گری، جریب) گندم را، خود بر دوش بکشد و برایش بیاورد:

بعد از آن الیاس گفت: «ای پادشاه من چنان خواهم که این گندم به راه
 خود به گردن بر نهی بی‌سرکشی در سمرقندش بری با دلخوشی»
 (همان)

واژه «بی‌سرکشی» تداعی‌گر این مفهوم است که امیر باید بدون سرکشی و سرپیچی از فرمان، بار را به مقصد برساند. امیر، نه تنها اعتراضی نمی‌کند؛ بلکه متواضعانه و ذلیلانه، در مقابل چنین درخواست تحقیرآمیزی، از ناتوانی خود دم می‌زند. گویی این داستان «خود حقیقت نقد حال» عطار است. او در پوسته محتسبی با تقوا و شجاع، می‌خواهد پادشاه پرچور زمانه خویشان را مورد طعن و تحقیر قرار دهد و این چنین تعارضات خویشان را با جامعه‌ای سراسر بی‌عدالتی به نمایش بگذارد.

نمونه‌ای دیگر، پندخواهی سلطان سنجر از زاهدی به نام شیخ‌زاهر است. شیخ، پادشاه را گرگ‌صفت و حرام‌خوار و «خوشه‌چین کوی درویشان و گداطیع‌تر از آنان» خطاب می‌کند:

شیخ زاهر گفت: بشنو این سخن   چون شُبانت کرد حق، گرگی مکن!
 ...خون بریزی خلق را در صد مقام   تا خوری یک لقمه‌ای، وان‌گه حرام
 خوشه‌چینِ کوی درویشان تویی   در گداطبعی بتر زیشان تویی
 (همان: ۲۱۲)

همان‌طور که در تعارضات میان‌فردی مطرح شد، سکوت طرف مقابل را می‌توان نشانه پایان تعارض دانست. در پایان تمام حکایت‌های مطرح شده، با آن‌که پادشاه، جایگاهی بالاتر از مخاطب خویش دارد، سکوت پیشه می‌کند و عطار از طرف او سخنی نمی‌گوید و این می‌تواند نمایان‌گر سازگاری شخص مورد انتقاد و پایان تعارض از طریق گفت‌وگو باشد.

ب) استفاده از زبان دیوانگان در انتقاد از جامعه و حکام آن

روزگاری که عطار در آن به سر می‌برد، دورانی آشفته و بی‌سروسامان گزارش شده است. با وجود حکومت‌های نسبتاً قدرتمند، جامعه ایران و به‌ویژه خراسان، دستخوش نابسامانی‌های فراوانی بود تا آن‌جا که این دوره را دوره قتل و غارت و آزار و ناامنی دانسته‌اند (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۰۰). بازتاب این اوضاع در شعر و ادبیات کاملاً مشهود و انعکاسی از افکار عمومی است که در آن همه خلق، از امرا، وزرا و رجال سیاسی و دینی گرفته تا مردم عادی، به باد انتقاد گرفته شده‌اند (رک: همان: ۱۲۵-۱۲۴).

چنین اوضاعی عطار را وادار می‌کند که زبان به اعتراض بگشاید و از زبان دیوانگان، اوضاع وخیم جامعه را به تصویر بکشد. عطار برای بیان تعارضات فرد با جامعه، بهترین گزینه را انتخاب می‌کند و با طنزی تلخ، فریاد خود را به گوش مردمان زمانه خویش و مردمان پس از خود می‌رساند. در این طنزهای اعتراض‌آمیز، «شاعر بر بی‌عدالتی‌های جامعه و آنچه دنیا را به دو اردوی غارت‌گر و غارت‌زده تقسیم کرده است، انتقاد می‌کند و پاره‌ای مباحث جالب و دقیق اجتماعی را مطرح می‌سازد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۲۲).

دیوانه‌مثنوی‌های عطار «مقام و مرتبه‌ای بالاتر از جامعه دارد. مرتبه جامعه، مرتبه عقل عملی یا عقل معاش است و مرتبه دیوانه، مرتبه روح و جان آدمی است که ورای عقل است» (ریتز، ۱۳۷۱: ۳). وی از کسانی که سخنان و عقایدشان اندک انحرافی از عقاید عامه داشته باشد، با این لفظ یاد می‌کند و این نام از نظر او به هیچ وجه تحقیرآمیز نیست (ریتز، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۴۶؛ همچنین بنگرید به: ریتز، ۱۳۶۶: ۱۳۱).

یکی از کوتاه‌ترین و تحقیرآمیزترین حکایات مصیبت‌نامه، که قاعدتاً خلیفه عباسی را نشانه گرفته، این حکایت است: بهلول غذایی را که پادشاه برایش فرستاده به سگ می‌دهد و وقتی شخصی زبان به اعتراض می‌گشاید، چنین شجاعانه پاسخ می‌گوید:

گفت بهلولش: خموش! ای جمله پوست   گر بدانندی سگان، کاین آن اوست
سر به سوی او نبردندی به سنگ   یعلم الله گر بخوردندی ز ننگ!
(عطار، ۱۳۸۸: ۲۱۰)

«با عنایت به اینکه خُلفای عباسی، به هر صورت برای مردمانِ خویش، اولی‌الامر و خلیفه و جانشین پیامبر خدا محسوب می‌شدند، گفتار بهلول، رنگی دیگر به خود می‌گیرد» (اشرف‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۰) و نمونه‌ای بارز از تعارض فرد با جامعه است. حکایت دیوانه‌ای که با دیدن سلطان محمود چشم‌هایش را می‌بندد، در تحقیر پادشاهی است که خود را اولوالامر می‌داند:

بدو گفت این چرا کردی، چنین گفت   که تا رویت نبینم، شه برآشف
...شهش گفتا اولوالامر جهانم   بود بر تو همه حکمی روانم
بدو دیوانه گفتا هین بیندیش   که امر تو روان چون نیست بر خویش،
نباشد بر دگر کس هم روانه   مرا مَبْشُول چند آری بهانه
(عطار، ۱۳۹۲: ۲۹۴)

اعتراض به وضع تهیدستان جامعه و بی‌خبری حاکمان، از فقر و فلاکت آنان، در حکایت رویایی انوشیروان (پادشاه نامدار ساسانی) و دیوانه‌ای که در خرابه‌ای مسکن گزیده بود، بیان شده است. انوشیروان در گذارش از ویرانه‌ای، دیوانه‌ای را می‌بیند که نیم‌خستی زیر سر و کوزه‌ای آب در کنارش گذاشته. شاه در حال نظاره احوال رقت‌انگیز آن بینواست که دیوانه او را می‌بیند و می‌گوید که آیا تو انوشیروان عادل؟ پادشاه پاسخ می‌دهد: بله! دیوانه با شنیدن این پاسخ، می‌گوید: دهان آنان را که چنین دروغی می‌گویند، از خاک پُر کن:

عدل باشد این که سی سال تمام   من در این ویرانه می‌باشم مدام
قوت خود می‌سازم از برگ گیاه   بالشم خشت است و خاکم خوابگاه...
آن من بین و آن خود، عدل این بود؟   این چنین عدلی کجا آیین بود؟
(عطار، ۱۳۸۸: ۲۰۸)

گلایه‌های دیوانه اشک از چشمان انوشیروان روان می‌سازد و... این حکایت نیز در نهایت سازش انوشیروان با دیوانه را در پی دارد و پایان تعارض از طریق سازش و گفت‌وگو.

دیوانگان عطار تنها حکام جامعه را هدف نمی‌گیرند؛ که مردمان روزگار خویش را نیز نقد می‌کنند (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۲۴). بازاریان، اطبا، قاضیان، زاهدان ربایی و مردمان حریص و جاهل و... نیز در تیررس نقد آن‌ها هستند. بهلول چوبی برداشته و بر گورها می‌زد؛ وقتی دلیل کارش را پرسیدند، چنین پاسخ داد: که این قوم، دروغ‌های بی‌شماری گفته‌اند و اکنون در گورستان خفته‌اند. آن‌ها همه چیز را به خود نسبت داده‌اند؛ درحالی که هر چه در دنیا داشته‌اند از آن خدا بوده است.

از این‌شان می‌زنم بی‌خورد و بی‌خواب   که بودند این همه یک مشت کذاب
چو انجام همه بگذاشتن بود   کجا دیدند از آن پنداشتن سود؟
(عطار، ۱۳۹۲: ۲۲۳)

۲-۳-۳. تعارضات درون فردی

یکی از اهداف کلی عرفان و روان‌شناسی رسیدن به وحدت درونی و موفقیت در ایجاد وحدت با عالم خارج از وجود است. یونگ بر این باور است که «ریشه واقعی روان‌نژندی در تضاد و گسستگی شخصیت است و این تضاد از دو چیز برمی‌خیزد: نگرش و برخورد آگاهانه و نگرش و برخورد ناآگاهانه که گاه ضد یکدیگر عمل می‌کنند. روان‌نژندی شکافی درونی و حالتی است که در آن انسان با خود در جنگ و در حال دونیمه‌شدن شخصیت و عدم یکپارچگی و یگانگی است» (مورنو، ۱۳۸۰: ۲۳۳). از دیدگاه روان‌شناسی یکی از خاستگاه‌های عمده ناکامی، تعارض میان دو انگیزه متضاد است. روان‌شناسان معتقدند که تعارض، از انگیزه‌ها، خواسته‌ها، ارزش‌ها و ایده‌های متضاد سرچشمه می‌گیرد (سیموندز و همکاران، ۲۰۱۵: ۳۵۶). به عنوان مثال، زمانی که فرد، برای انتخاب دو شغل دچار تعارض می‌شود و نمی‌تواند یکی را بر دیگری ترجیح دهد، گفته می‌شود که او دچار تعارض یا دوسوگرایی مربوط به نداشتن توانایی در تصمیم‌گیری و انتخاب یکی از گزینه‌ها شده است. گاه نیز به جای تعارض میان دو هدف بیرونی، تعارض میان انگیزه‌ها و ضابطه‌های درونی انسان اتفاق می‌افتد که غالباً دشوارتر از تعارض میان دو هدف بیرونی است؛ مثلاً هنگامی که کامیابی فرد در گرو رقابت و یا حتی زیرپا گذاشتن منافع همکاران و آشنایانش باشد و یا زمانی که تمایلات درونی آدمی با قوانین جامعه در تضاد و تناقض باشد.

انواع تعارضات درون فردی

روان‌شناسان تعارضات درون فردی را به چند دسته تقسیم می‌کنند:

الف) تعارض گرایش-گرایش^۱ این نوع از تعارض زمانی رخ می‌دهد که شخص به دو هدف تمایل و دلبستگی دارد و حاضر نیست یکی از اهداف و تمایلات خویش را به نفع دیگری کنار بگذارد.

ب) تعارض گرایش-اجتناب^۲ هنگامی رخ می‌دهد که فرد میل به یک هدف و بیزاری از همان هدف را به‌طور همزمان تجربه می‌کند؛ در این صورت گفته می‌شود که فرد دچار تعارض گرایش-اجتناب شده است. به‌عنوان مثال: وقتی فردی هدفی را در پیش دارد که در عین خواستنی بودن، بسیار خطرناک است.

پ) تعارض اجتناب-اجتناب^۳ این تعارض ناشی از انتخاب یکی از دو موقعیت نامطلوب است. به این معنا که فرد ناچار است میان دو موقعیت که هر دو را نمی‌پسندد، یکی را انتخاب کند. خلاصه‌ترین توضیح برای این نوع تعارض، انتخاب میان بد و بدتر است (رک: دواچی و طبایی، ۱۳۷۳: ۴۵-۲۱۱).

روان‌شناسان تعارضات درون‌فردی را یکی از عوامل مهم در ایجاد تنش و فشار روانی معرفی می‌کنند. آن‌ها معتقدند که «فرایندهای درونی، نظیر تعارض‌های حل‌نشده ناهشیار یا هشیار نیز می‌تواند تنش‌زا باشد و فشار روانی ایجاد کند» (اتکینسون و همکاران، ۱۳۸۴: ۴۹۲). هنگامی که فرد مجبور است میان دو هدف یا دو کار ناهمساز یا ناهمخوان، یکی را انتخاب کند، تعارض پیش می‌آید. به‌عنوان مثال، دانشجویی دوست دارد در تیم والیبال دانشکده بازی کند؛ اما وقت کافی برای این کار ندارد یا فردی که امتحان دارد و به مهمانی دوستانه‌ای نیز دعوت شده است که تمایل دارد در آن شرکت کند. در چنین مواردی، هدف‌ها ناهمسازند و عمل و اقدام لازم برای هریک، مانع دستیابی به دیگری است. حتی اگر دو هدف هم‌گرا و خواستنی باشند، باز ممکن است فرد در تصمیم‌گیری دچار رنج و عذاب شود یا پس از تصمیم‌گیری افسوس بخورد. همچنین زمانی که دو نیاز یا دو انگیزه درونی با هم در ستیز باشند، باز هم افراد گرفتار تعارض می‌شوند (همان).

مسئله تعارض درون‌فردی در عرفان، بیشتر به تقابل نفس با عقل، دل یا روح مطرح می‌شود. عطار در مثنوی‌های خود بسیار به این مبحث پرداخته و مبارزه با نفس را در قالب حکایات گوناگون و با تعبیر متنوع مطرح کرده است. تعارضات نفس با عقل یا دل می‌تواند از نوع تعارضات گرایش-گرایش یا تعارضات گرایش-اجتناب باشند. انسان در بسیاری از موارد برای خواسته‌های نفسانی خویش دچار چنین تعارضاتی می‌شود. او از یک سو، تمایل دارد تا از نعمت‌های دنیا لذت ببرد و از سوی دیگر، فکر آخرت و دست‌یابی

1. approach- approach conflict

2. approach- avoidance conflict

۳. avoidance- avoidance conflict

به کمال، نیز مطلوبی است که برای دریافت آن، نیازمند ترک لذایذ دنیوی است. پس انسان در مسیر زندگی خواهان دو مطلوب است که با یکدیگر در تضاد و تقابل هستند و دستیابی به یکی منجر به از دست دادن دیگری می‌شود و جالب اینکه این تعارض برجسته‌ترین نوع تعارض است (سیموندز و همکاران، ۲۰۱۵: ۳۶۰). همچنین در تمایلات نفسانی می‌توان به تعارض گرایش-اجتناب نیز رسید. یعنی خواسته‌ای نفسانی از سویی دلچسب و گواراست و از سوی دیگر، عاقبت خوشی ندارد و یا بالعکس، سخت و طاقت‌فرساست؛ اما نتیجه خوبی به دنبال دارد. قدم نهادن در مسیر کمال، آدمی را دچار تعارضات درون فردی از نوع گرایش-اجتناب می‌کند؛ زیرا حرکت در این مسیر، از یک سو جذاب و خواستنی است و همه انسان‌ها خواهان دستیابی به کمال هستند؛ اما از سویی، سخت و پرخطر است. پس کسی که در مسیر کمال گام می‌نهد، باید تعارضات خود را از میان ببرد تا بتواند با اراده و استوار به هدف خویش برسد. روان‌شناسان معتقدند که شخص سالم یا بالغ، قادر است از منابع فوری لذت به‌منظور کسب ارزش‌های درازمدت صرف‌نظر کند. مثلاً کسی که به‌منظور پیشرفت علمی و به‌دست آوردن موقعیت‌های برتر در آینده می‌تواند از یک لذت آنی چشم‌پوشد. چنین گذشتی، نمایشگر سلامت فکر و شخصیت انعطاف‌پذیر اوست (حسینی، ۱۳۶: ۳۰). در واقع این موضوع همان ترجیح عقل بر آرزوهای زودگذر نفسانی است.

مبحث نفس اماره از مضامین پرتکرار در مثنوی‌های عطار، است. شیخ با بهره‌گیری از تشبیه و استعاره تلاش می‌کند تا چهره حقیقی نفس و شگردهایش برای فریب انسان را به نمایش بگذارد و مخاطب خویش را به مبارزه با آن برانگیزاند. نشان دادن شناعة نفس با واژگانی همچون: شیطان، دیو، سگ، خر، خوک، مار، کژدم، اژدها، کافر، بت، فرعون، افراسیاب، نمرود و صفاتی همچون: اعور و احوّل، که در ذهن مردمان تداعی گر ظلم، فریبکاری، پستی و پلشتی هستند، صورت می‌گیرد، تا به بهترین شکل ممکن، نفس برای مخاطب، تصویرسازی شود (رک: رحیمی، ۱۳۹۳: ۱۶۵-۱۵۴). او تنها راه رسیدن به کمال را راهی از هوای نفس و تناقض‌هایش با دل می‌داند.

این نگرش، به مباحث مطرح شده توسط روان‌شناسان، بسیار نزدیک است که معتقدند آدمی برای دستیابی به سلامت روان، باید بتواند به یکپارچگی و تعادل دست یابد. مزلو، معتقد است که انسان‌های سالم از لحاظ روانی تضاد درونی خود را از میان برده‌اند. او می‌گوید: «آنچه بدان دوگانگی، یا دوپارگی یا تناقض و یا قطبی بودن می‌گوییم، تنها در اشخاصی که از سلامت روان کمتری بهره‌مندند به چشم می‌خورد؛ در افراد سالم، دوگانگی و تضاد از میان رفته است» (مزلو، ۱۳۶۷: ۶۶). او همسو با یونگ، انسان را

یک کل لایتجزی می‌بیند؛ خصوصاً کسی که به مرحله شکوفایی رسیده از نظر او جامع صفات متضاد است و بهتر از دیگران می‌تواند تضادها و دوگانگی‌ها را دریابد (مزلو، ۱۳۷۱: ۵۸).

عطار، عامل غم و اندوه، اضطراب و عدم سلامت روان انسان را در وجود نفس جست‌وجو می‌کند و معتقد است تا زمانی که نفس بر انسان حکومت کند، احوال درویش ناخوش، دل‌مرده و افسرده است.

با وجود نفس بودن، ناخوش است   زانک نفست دوزخی پر آتش است

(عطار، ۱۳۸۴: ۳۲۰)

به تعبیر روان‌شناسانه می‌توان گفت که از دیدگاه عطار، عامل بسیاری از اضطراب‌ها، درون‌نژندی‌ها و برخی از بیماری‌های روانی و اجتماعی، وجود نفس و کشمکش‌هایش با عقل و روح انسان است. جدیدترین پژوهش‌های روان‌شناسی نیز حاکی از آن است که: «درگیری‌های درونی ناخودآگاه، نقش حیاتی در افزایش اختلالات روانی و روان‌تنی ایفا می‌کنند» (سیموندز و همکاران، ۲۰۱۵: ۳۶۲).

تشبیه نفس به مرکب، و روح انسان به سوار، هم در روان‌شناسی و هم در ادبیات عرفانی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چنانکه مولانا بارها نفس را به اسب و ناقه تشبیه کرده‌اند (رک: مولوی، ۱۳۸۹: دفتر چهارم، ابیات ۱۵۶۱-۱۵۳۳؛ دفتر اول، ابیات ۲۹۶۲-۲۹۵۶)؛ اما عطار ساختار شکنانه، پا را فراتر می‌گذارد و موضوع را این چنین بیان می‌کند که نفس، انسان را مرکب خویش ساخته و بر سر او افساری افکنده‌است تا او را به هر کجا که می‌خواهد، بکشاند و انسان مطیع نفس را «هیچ کس» خطاب می‌کند:

زانکه جانت ذوق دین نشناخته است   نفس تو از تو خری بر ساخته است...

بر سرت افسار کرده روز و شب   تو، به امر او، فتاده در طلب

(عطار، ۱۳۸۴: ۳۲۱)

تعبیر چهارپا و مرکب برای نفس، در ادبیات فارسی بسیار رایج است و شعرا برای بیان تقابل نفس و روح، از این تعبیر استفاده کرده‌اند که معروف‌ترین آن، این بیت سعدی است:

همی میردت عیسی از لاغری   تو در بند آنی که خر پروری

(سعدی، ۱۳۸۱: ۱۴۶)

در تعبیر فروید نیز، «نهاد» که منبع غرایز است به اسب تشبیه شده است و «من» به اسب‌سوار؛ جالب اینجاست که در شعر عرفانی ما نیز، اسب و مرکب، نماد تن و اسب‌سوار، نماد روح انسان است (شمیسا، ۱۳۸۰: ۲۲۰).

عطار مطیع نفس را خربنده‌ای می‌داند و به او می‌گوید: تا وقتی مرکب نفس تو زنده است، دلت مرده و افسرده؛ پس آنگاه زنده‌دل و بنده حقیقی خداوند می‌شوی، که این خر را بمیرانی و بر او غلبه کنی:

که چون خر مُرد، تو دل‌زنده گردی   تو خربنده خدا را بنده گردی

(عطار، ۱۳۸۸ الف: ۱۳۱)

دل‌مردگی در تعبیر عطار، می‌تواند همان کاستی سلامت روان و بروز بیماری‌های روانی باشد؛ چنان‌که پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در بسیاری از کشورهایی که امکانات رفاهی و آزادی‌های مدنی وجود دارد، آمار بیماری‌های روانی و خودکشی نیز بالاتر است.

در منطق الطیر، هریک از مرغان با شنیدن سخنان هدهد دچار تعارضات درونی می‌شوند. آن‌ها از یک طرف حق و حقیقت را دریافته‌اند و به خوبی می‌دانند که باید برای دست‌یابی به سیمرغ تلاش کنند؛ اما از طرفی دلبستگی‌های آنان مانع می‌شود که با هدهد همراهی کنند. به همین دلیل، بهانه می‌آورند و سعی می‌کنند کار خود را توجیه کنند، تا از این طریق، بر تعارضات درونی خود فائق آیند. در واقع آن‌ها دچار تعارض درونی از نوع گرایش-گرایش می‌شوند. هر دو شرایط برای آن‌ها خواستنی است. از طرفی تمایل دارند که به سوی سیمرغ حرکت کنند و به کمال دست یابند و از طرفی نمی‌توانند دست از تمایلات نفسانی خویش بردارند. طاووس از پرندگان است که در مسیر حرکت به سمت سیمرغ، دچار تعارضات درونی می‌شود. او از یک‌سوی، خواهان رسیدن به کمال است؛ اما گمان می‌کند تلاش برای دست‌یابی به بهشت، کافی است. هدهد سعی می‌کند که او را قانع کند و به او می‌گوید: مَثَلِ اکتفا کردن به بهشت مانند این است که با وجود دریا به شبنم و با وجود خورشید به ذره اکتفا کنی.

عطار در گفت‌وگو با طاووس بیان می‌دارد که مار هفت سر، تو را از بهشت بیرون رانده و تا زمانی که این مار را هلاک نکنی، شایسته درک اسرار الهی نخواهی شد. پس به طاووس که گرفتار هوای نفس است و برای این سفر دچار تعارض درونی شده، راهکار ارائه می‌دهد که نفس اماره را رها کند تا به آرامش برسد. او با تشبیه نفس اماره به ماری پلید، تلاش می‌کند چهره حقیقی آن را به طاووس بشناساند تا او راحت‌تر بتواند هوای نفس را رها کند و با هدهد همراه شود.

صحبت این مار در خونت فکند   وز بهشت عدن بیرون فکند

...تا نگردانی هلاک این مار را   کی شوی شایسته این اسرار را

(عطار، ۱۳۸۴: ۲۶۱)

منظور از مارهفت سر، همان نفس انسان است که از هرطرف که به نبرد با آن برمی‌خیزند، از جای دیگر سر بر می‌کند (همان: ۵۲۶). عطار همراه با معرفی چهرهٔ نفس، راهکاری برای مبارزه با آن بیان می‌کند که در نهایت موجب دستیابی به کمال و رسیدن انسان به درجات عالی معرفت می‌شود. به عقیدهٔ وی پس از شکست نفس، انسان از تمام صفات ناشایست پاک می‌شود و این شایستگی را می‌یابد که به مقام فنای فی‌الله برسد که از دیدگاه عرفان، اوج کمال انسانی است.

از صفات بد به کلی پاک شو   بعد از آن، بادی به کف، با خاک شو

(همان: ۴۰۴)

۳. نتیجه‌گیری

عطار انواع تعارضات مطرح در روان‌شناسی را در قالب حکایات به نظم کشیده‌است و به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، راهکار مقابله با آن‌ها را نیز به مخاطب خویش می‌آموزد. او برای کاهش تعارضات میان فردی، روش گفت‌وگو، حل مسئله و سازش را پیشنهاد می‌کند. برای تعارضات فرد با جامعه، دست به دامن دیوانگان و دیگر شخصیت‌های داستان می‌شود و حاکمان، بزرگان ریاکار و بدرفتار جامعهٔ خویش را مورد عتاب قرار می‌دهد. همچنین، گاه با طرح داستانی از گذشتگان، به پادشاهان زمانه طعن و ریشخند می‌زند و بدین طریق، تعارضات خود را با جامعه به نمایش می‌گذارد. در نهایت با نصیحت کردن و آوردن حکایاتی، سعی می‌کند تعارضات با جامعه را حل کند. راهکارهای عطار برای تقابل فرد با جامعه از آنچه روان‌شناسان مطرح کرده‌اند، وسیع‌تر است. درحالی‌که روان‌شناسان، بیشتر راهکارهای منفعلانه پیشنهاد می‌دهند و بهبود اوضاع جامعه را به حکومت‌ها واگذار می‌کنند؛ عطار انتقاد کردن از راه گفت‌وگو با حاکمان و انتقاد از زبان دیوانگان را به کمک زبان شعر و داستان برمی‌گزیند. او از زبان شخصیت‌های اصلی داستان خویش، تلاش می‌کند انتقادات خود از جامعه را به گوش همگان برساند. در باب تعارضات درون فردی نیز تعارضات نفس با عقل یا دل می‌تواند از نوع تعارضات گرایش-گرایش یا تعارضات گرایش-اجتناب از دیدگاه روان‌شناسی باشد. او تنها راه نجات را مغلوب کردن نفس اماره می‌داند و معتقد است که با شکست دادن نفس اماره می‌توان به آرامش و سلامت روان دست یافت. عطار برای این که بتواند به بهترین شکل ممکن، مطالب موردنظرش را به مخاطب آموزش دهد، از روش قصه‌گویی و حکایت‌نگاری بهره می‌برد. طرح این‌گونه مباحث، از طریق داستان‌ها و تمثیلات، موجب تأثیرگذاری و درک بیشتر و بهتر مطالب می‌شود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بهترین راهکار برای حل

تعارضات افراد با یکدیگر و جامعه، گفت و گو است که امروزه مورد اقبال جامعه جهانی نیز قرار گرفته است و عطار دقیقاً از همین روش برای حل تعارضات استفاده می کند؛ بنابراین می توان از آثار عطار در راستای غلبه بر انواع تعارضات یا دست کم کاهش آن ها بهره برد.

منابع

اتکینسون، ریتال.ال، و دیگران (۱۳۸۴). *زمینه روان شناسی هیلگارد*، ترجمه محمدنقی براهنی و دیگران. تهران: رشد.

اشرف زاده، حمیدرضا (۱۳۸۷). «قدرت ستیزی عارفانه عطار». *فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد مشهد*، شماره ۱۸، ۴۳-۲۶.

اشرف زاده، حمیدرضا (۱۳۷۳). *تجلی رمز و روایت در شعر عطارنیشابوری*. تهران: اساطیر.

الهی زاده، مریم و عبدالمجید محقق (۱۳۹۵). «تحلیل و بررسی نقد اجتماعی در مصیبت نامه عطار بر مبنای روش شناسی اسکینر». *فصلنامه تخصصی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۳۰، ۱۷۲-۱۳۷.

پورنامداریان، تقی (۱۳۸۲). *دیدار با سیمرغ*. چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

جمالی، هاجر و همکاران (۱۴۰۰). «وجوه اشتراک دیدگاه عطار با نظریات روان شناسان درباره روش های تربیتی». *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، سال سیزدهم، شماره ۵۱، ۳۲-۱.

حاجی بابایی، مرضیه؛ حاجی آقابابایی، محمدرضا (۱۴۰۰). «بررسی ابعاد روان شناختی وجودی انسان از دیدگاه عرفانی منطق الطیر عطار». *نهمین همایش ملی متن پژوهی ادبی*، تهران.

حسینی، سیدابوالقاسم (۱۳۶۳). *اصول بهداشت روانی*. چاپ دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی.

دواچی، اقدس و سکینه طبایی (۱۳۸۴). *روان شناسی عمومی با رویکرد اجتماعی*. تهران: شهر آب.

رحیمی، امین و همکاران (۱۳۹۳). «نمادهای جانوری نفس در متون عرفانی». *متن پژوهی ادبی*، سال هجدهم، شماره ۶۲، ۱۷۳-۱۴۷.

ریتز، هلموت (۱۳۸۸). *دریای جان*. ترجمه عباس زریاب خویی و مهر آفاق بایوردی، چاپ سوم، تهران: الهدی.

ریتز، هلموت (۱۳۷۱). «حکمت دیوانگان در مثنوی های عطار». ترجمه نصرالله پورجوادی، *نشر دانش*، سال سیزدهم، شماره اول، ۱۶-۱.

ریتز، هلموت (۱۳۶۶). «دیوانگان در آثار عطار». ترجمه عباس زریاب خویی، معارف، دوره چهارم، شماره ۲، ۱۴۹-۱۲۹.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). *صدای بال سیمرغ*. چاپ چهارم، تهران: سخن.

- سجادی‌راد، سیده صدیقه؛ ذاکری، احمد (۱۳۹۸). «مکتب اعتراض در طبله عطار». فصلنامه عرفان اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۶۱، ۳۶۰-۳۳۹.
- سلیگمن، مارتین. ای. پی (۱۳۸۸). شادمانی درونی روان‌شناسی مثبت‌گرا در خدمت خشنودی پایدار. ترجمه مصطفی تبریزی و همکاران، چاپ دوم، تهران: دانژه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). بیان و معانی. چاپ سوم، تهران: فردوس.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۰). نقد ادبی. چاپ دوم، تهران: فردوس.
- شولتس، دوان (۱۳۸۸). روان‌شناسی کمال (الگوهای شخصیت سالم). ترجمه گیتی خوشدل، چاپ سیزدهم، تهران: پیکان.
- شولتس، دوان (۱۳۶۶). روان‌شناسی شخصیت سالم. ترجمه شیوا رویگران، تهران: هدف.
- شولتس، دوان؛ سیدنی‌الن، شولتس (۱۳۸۵). نظریه‌های شخصیت. ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: ویرایش.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران. چاپ دهم، تهران: فردوس.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم (۱۳۸۸ الف). اسرارنامه. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پنجم، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم (۱۳۹۲). الهی‌نامه. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ ششم، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم (۱۳۸۸ ب). مصیبت‌نامه. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پنجم، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم (۱۳۸۴). منطق‌الطیر. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ دوم، تهران: سخن.
- عرب‌ها، فاطمه؛ خراسانی، محبوبه (۱۳۹۶). «بررسی ویژگی‌های روان‌شناسی مثبت در الهی‌نامه عطار». دومین همایش ملی بازشناسی مشاهیر و مفاخر خراسان در ادب پارسی، مشهد.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۳). شرح احوال. تحلیل و نقد آثار فریدالدین عطار نیشابوری، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قربانی، امیر (۱۳۹۶). «مقابله دینی با ناملایمات زندگی: تبیین و بررسی نظریه پارگامنت»، پژوهش‌نامه سبک زندگی، سال سوم، شماره چهارم، ۱۲۵-۹۹.
- گرین ویلفرد و همکاران (۱۳۷۶). مبانی نقد ادبی. ترجمه فرزانه طاهری، چاپ دوم، تهران: نیلوفر.
- گل‌پرور، محسن و همکاران (۱۳۹۱). «کارکردهای تعارض بین‌فردی و مدیریت تعارض میان استرس و فرسودگی با پرخاشگری». روان‌شناسی معاصر، دوره هفتم، شماره دوم، ۷۲-۶۱.

محمودی، خیراله و همکاران (۱۳۹۷). «تحلیل و بررسی گام‌های روان‌شناختی در منطق‌الطیر با استناد به روان‌شناسی تحلیلی یونگ». فصلنامه عرفان اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۵۸، ۸۶-۵۹.

مزلو، آبراهام (۱۳۷۱). به سوی روان‌شناسی بودن، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس.

مورونو، آنتونیو (۱۳۸۰). یونگ، خدا/یان، انسان مدرن، ترجمه داریوش مهرجویی، چاپ دوم، تهران: مرکز.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۶). شرح جامع مثنوی معنوی، کریم زمانی، چاپ شانزدهم، تهران: اطلاعات.

References

- Simmonds, J. et al. (2015). *Assessing Psychodynamic Conflic*. August Psychodynamic Psychiatry. 43 (3): 349-377.
- Miller. D Grant & Stephen D Zoradi. (1977). *Roommate Conflict Resolution*. Jornal of College Student Personal 18 (3), 228-230.
- Arabha, F., Khorasani, M. (2017). Analysis of positive psychology in Attar's Elâhi Nâmeh. Second symposium of Recognition of figures of Khorasan in Persian Literature. Mashhad Publications. (In Persian).
- Ashrafzadeh, H. (1995). *The Realization of Secret and Story in the Poem of Attar Neishaburi*. Tehran: Asatir Publications. (In Persian).
- Ashrafzadeh, H. (2009). The Mystic Power-defying character of Attar Neishaburi. *Persian Literature Quarterly*, 5 (18), 26-43.
- Attar Neishaburi, F. (2009). *Âsrar Nâmeh*. (M. Shafi'i Kadkani, Edi.) . Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Attar Neishaburi, F. (2013). *Elâhi Nâmeh*. (M. Shafi'i Kadkani, Edi.) . Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Attar Neishaburi, F. (2005). *Manteq al-Teir*. (M. Shafi'i Kadkani, Edi.) . Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Attar Neishaburi, F. (2009). *Mosibât Nâmeh*. (M. Shafi'i Kadkani, Edi.) . Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., & Susan, N. (2006). *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology*. (M. Barahani, Trans.) , Tehran: Roshd Publications. (In Persian)
- Davachi, A., Tabai, S. (2005). *General Psychology with a Social Approach*. Tehran: Shahreh Ab Publications. (In Persian).
- Elahizadeh, M., Mohagheghi, A. (2017). Study and Analysis of Socio-criticism in Attar Neishaburi's Mošibat-nama Based on B. F. Skinner's Approach. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 8 (30), 137-172.
- Foruzanfar, B. (1995). *Explanation, Analysis and Criticism of Attar's Works*. 2nd Edition. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).
- Golparvar, M., Vaseqi, Z., Mosahebi, M., Javadian, Z. (2013). The functions of interpersonal conflict and conflict management in the possible connection between stress, exhaustion and aggression. *Contemporary psychology*, 7 (2 (14)), 61-72.
- Gorbani, A. (2017). Coping with the Vicissitudes of Life (The Study of Pargament's Theory of Religious coping), *Journal of Research Bulletin for Lifestyle*, 2 (4), 99.
- Green, W. (1997). *Basis of Literary Criticism*. (F. Taheri, Trans.) . 2nd Edition. Tehran: Nilufar Publications. (In Persian).

- Hajibabai, M., Hajibabai, M. (2021). Analysis of human's cognitive psychological aspects from viewpoint of Attar's Manteq al-Teir. *Ninth National Conference on Literary Text Studies*. Tehran. (In Persian).
- Hoseini, S. (1984). *Principles of Mental Hygiene*. 2nd Edition. Mashhad: Ferdowsi University. (In Persian).
- Jamali, H., Panahi, M., & Souri, A. (2021). The similarities of Attar's Views with Psychologists' Theories on Educational Methods. *Didactic Literature Review*, 13 (51), 85-117.
- Mahmoodi, K., Sadeghzadeh, M., & Qezelbeiglou, S. (2019). Analyzing the Psychological Steps in Mantiq-ut-Teyr based on Jung's Analytical Psychology. *Islamic Mysticism*, 15 (58), 59-85.
- Maslow, A. (1992). *Towards a Psychology of Being*. (A. Ramezani, Trans.) . Mashhad: Astan-e Qods Publications. (In Persian).
- Molavi, J. (2007). Complete Explanation of Mathnavi Ma'navi. Sixteenth edition. Tehran: Ettela'at Publications. (In Persian).
- Moreno, A. (2001). Jung, Gods, Modern Man. (D. Mehrjui, Trans.) . Second edition. Tehran: Markaz Publications. (In Persian).
- Purnamdarian, T. (2004). *Meeting Simorq. Poem, Mysticism, and Thoughts of Attar*. 3rd Edition. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Rahimi, A., Mousavi, S. Z., & Morvarid, M. (2015). Animal Symbols of the Ego (An-nafs Al-ammārah) in Mystical Texts Relying on the Works of Sanai, Attar and Rumi. *Literary Text Research*, 18 (62), 147-173.
- Ritter, H. (1987). *The Insane in Attar's Works*. (A. Zaryabkhooi, Trans) Ma'aref, 2(4), 129-149.
- Ritter, H. (1992). The Logic of Insane in Attar's Masnavi. (N. Purjavadi, Trans.) . *Danesh Publications*, 13 (1), 1-16.
- Ritter, H. (2009). *The Ocean of Soul*. (A. Zaryabkhooi, Trans). 3rd Edition. Tehran: Al-Hoda. (In Persian).
- Safa, Z. (1990). *Literary History in Iran*. 10th Edition. Ferdows Publications. (In Persian)
- Sajadirad, S. S., & Zakeri, A. (2019). School of Protest in Attar's Totem. *Islamic Mysticism*, 16 (61), 340-360.
- Sanâni Qaznavi. (2008). *Hadiqat Al-Haqiqa*. (M. Razavi, Edi.). Tehran, University of Tehran. (In Persian).
- Schultz, D., Schultz, S. (2006). *Theories of Personality*. Seyedmohammadi, Trans.). Tehran: Virayesh Publications. (In Persian).
- Schultz, D. (2009). *Growth Psychology* (G. Khoshdel, Trans.). 13th Edition, Tehran, Peykan Publications. (In Persian).
- Seligman, M. (2009). *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. (M. Tabrizi, Trans.) Tehran: Danzheh Publications. (In Persian).
- Shamisa, S. (2001). *Literary Criticism*. 2nd Edition. Tehran: Ferdows Publications. (In Persian).
- Shamisa, S. (2004). *Expression and Semantics*. 3rd Edition. Tehran: Ferdows Publications. (In Persian)
- Zarrinkub, A. (2004). *Then Sound of Simorq's Wings*. Tehran, Sokhan Publications. (In Persian).

شروېشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي
پرتمال جامع علوم انساني